

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
csapo@eunet.rs

EURÓPAI KULTÚRMINTÁK DANILO KIŠ
ÉS TOLNAI OTTÓ SZÖVEGEIBEN

A holtak enciklopédiája, Világítótorony eladó

European Cultural Patterns in Danilo Kiš'
and Ottó Tolnai's Texts

The Encyclopedia of the Dead, A Lighthouse for Sale

Elementi evropske kulture u tekstovima Danila Kiša
i Otoja Tolnaja

Enciklopedija mrtvih, Svetionik na prodaju

A tanulmány köztes helyzetben generálódó szövegeket, Danilo Kiš elbeszélésfüzérét és Tolnai Ottó festettvíz-prózáját vizsgálja. A műfaji képlekenység, színjátás intertextuális vonatkozásai család- és társadalmi mitológiák nyomvonalán, európai kultúrminták (térkép, családfa, enciklopédia, azúr, halál, Halottak Könyve, Necronomicon) felhasználásával bontja ki a textusokban megjelenő régiók kulturális irodalmi térképét. A térképen megjelenő hangsúlyos elemek (áramlás, torkolat, tenger) egyetlen végpontban találkoznak, a szövegeket generáló vezérmotívum, a (kék) halál szférájában. A kutatás célja a fenti szövegek elemzése, a két textus közti intertextuális kapcsolatok kibontása, különös tekintettel az alkalmazott európai kultúrmintákra.

Kulcsszavak: kultúrminták, térkép, családfa, enciklopédia, tenger, halál, Danilo Kiš, Tolnai Ottó, Howard Phillips Lovecraft.

A modern földrajzi térképészet „atyja” Európában a görög Eratoszthenész (i. e. III. század), kinek eredményei nyomán a Római Birodalom térképészei feltárták a birodalom egészét. Részletes térképeket készítettek a városokról,

erődítményekről, falvakról, a megművelt falusi parcellákról, az úthálózatról, a légiók, a kereskedők és a hírvivők útvonalairól. Világtérképeik áttekintették az akkor ismert világ egészét. Az újkor térképésze a világtérképeken a földrajzi felfedezéseket is feltüntette. Ekkoriban az egyes épületek (várak, templomok, kastélyok) és környezetük (kastélyparkok, terek, utcahálózat, hidak) felmérése, térképezése is bevett feladata volt. Európában a XVIII. századig a domináns térképészeti műfaj a katonai térkép. A magyar nyelvű kartográfia első dokumentuma Esztergom ostrom-térképe (1594). A XVIII. század legnagyobb topográfiai alkotása Magyarország és Ausztria első, 5400 lapos országos katonai felmérése (1763–1787), amely a tanyákat is jelöli, titkossága miatt azonban 1920-ig ismeretlen marad az európai térképészek előtt. A század második felében megyetérképek, sok vízszabályozási, lecsapoló birtokrendezési térkép készül. A XIX. században megjelenik az adórendszert és a földek adásvételét támogató kataszteri térkép is. A domborzati felmérés során, a magaslati viszonyok meghatározásakor az ún. ősjegyek magasságait mindig az Adriai-tenger szintjéhez (Trieszthez) képest határozták meg. A földrajzi térképek vázát a vízhálózat alkotja. A vizek feltérképezése során a legnagyobb részletességgel mérik föl a partvonalat, a sodorvonalat, a víz mélységét, áthidalásait, a gázlókat, a parti műtárgyakat (zsilip, védmű stb.), a töltéseket, zátonyokat, a part menti hatósági és ellátási építményeket stb.

A Tolnai-féle szövegüniverzum a fenti kultúrtörténeti alakzatot szövegalkotó elemként, a kis- és nagyformák elrendezésére alkalmas struktúraként hasznosítja. A térkép egyrészt alkalom és forma a magánmitológia, a család feltérképezéséhez, másrészt lehetőség a múlt és jelen időtereinek, kulturális örökségének, jelenvalóságának földrajzi térkép formájában történő kódolására. A Tolnai-szöveg családmitológiája a magyar kultúra policentrikus modelljéhez (Pomogáts 2008) is hasonlítható, talán némileg folyománya is, hiszen az időben és térben változó földrajzi tér egy dinamikus politikai, történelmi múlt ráhatásai következtében különféle „nagyformákat”, „semmisnek” tűnő diakrón és szinkrón regionális kulturális tereket (Osztrák–Magyar Monarchia, Jugoszlávia, Magyarország, Szerbia, Belgrád, Vajdaság, Újvidék, Bácska, Szabadka, Magyarakanizsa, Palics) hív életre. „Meghatározni saját magunkat azt jelenti, felfedezni, miben térek el lényegesen másoktól” (Rudaš 2012, 111). Tolnai magán- és családmitológiája a mindenkori földrajzi térkép(ek)en is megjeleníthető politikai, történelmi, kulturális eltéréseket tekinti a legfőbb identitásalkotó eszközöknek.

Tolnai Ottó és Danilo Kiš az európai hagyományból a „gyökérmintájú” családfa-modellt részesíti előnyben, amelyben „a múlt mélyrétegeiből fölfelé

tartó, mindinkább szűkülő ősnemzedékek egyetlen kitüntetett utódban „csúcso-sodnak ki – az egyéni kiválás és túlélés jeleként” (Nóvé 2009). Ez a típus a kiemelt személy szempontjából fölöslegesnek ítélt oldalágakat törli, énközpontú absztrakciót hoz létre. Így válnak az említett családfák „a pusztulás jelkép-alakzatai”-vá (Nóvé 2009). A *holtak enciklopédiájában* Kiš narrátora, az anya szüleinek életéről beszél, az ő „könyvüket” olvassa, ebből jegyzetel – az egyetlen unoka számára. Tolnai festettvízprózájának családtörténetei, telefonbeszélgetése, filmkockái, alteregói szintén egyetlen pontba futnak össze, a narrátor identitásának építőkövei. A fenti módon megjelenő, egyetlen pontba redukálódó családmitológia a kortárs vajdasági magyar irodalom család-kódoltságával (Hózsza 2006) is összefüggésbe hozható, melynek kontextusában a családbomlás, a szétszóródás, az egyén kiválása a családból, „az elágazó »utak« stratégiája dominánssá válik” (Hózsza 2006, 159).

A *Világítótorony eladó* „földrajzi” térképén a szárazföldet emberi építmények jelzik, világítótoronyok, hidak, silók, gyárok rajzolják meg Jugoszláviát, vasutak, kisteleplések, utcák a Monarchiát. A sokkal hangsúlyosabb vízrajzi térképen tavak, folyók, tengerek kéklenek, a Vértó, a Tisza vízrajza bomlik ki, a tengerbe torkolló folyók térbeli és időbeli oda-vissza áramlása követhető nyomon.

Danilo Kiš „kartográfija” Simon mágus történetében egy teljesen más, kizárólag kontinentális jellegű táj irányait, útvonalait, dinamikáját rajzolja meg. A mágus „a Szamáriát behálózó poros ösvényeken, amelyeket minduntalan betemet és elnyel a sivatag szeszélyes homokja” bukkan föl (Kiš 1990, 7). Simon vetélytársai, Názáreti Jézus tanítványai „a keletről nyugatra és nyugatról keletre vezető kusza ösvényeken [...] szélteben hosszában terjesztik Názáreti Jézus tanításait” (Kiš 1990, 8). A földrajzi teret, a sivatagot megrajzoló múltbeli térkép párja az eleven emberi testben kibomló, egyidejű térkép, egy virág, egy fölrepedt narancs, egy szarkóma rajzolata, egy „haláltérkép”.

Az emberi ismeretek térképe az enciklopédia. Az európai kultúrhistoria fordulópontja a *Nagy Francia Enciklopédia* megalkotása. A XVIII. század nagyszabású filozófiai vállalkozása a halmozódó, szétszórt tudományos ismeretek egybegyűjtését, kritikus, racionális és szkeptikus értelmezését, rendszerbe foglalását jelenti. A jövő számára átmentett, enciklopédiába, korszerű formába foglalt tudás már megjelenésének első pillanatában dinamikus, változékony, mert az enciklopédia-cikkeket egy önkorrekciós mechanizmus (Ludassy 2011) alakítja, szervezi szöveggé. A műfaj alapegységei, a szócikkek, az utalásrendszer és a pótkötetek betoldásai, burjánzó útvonalai a nyomtatott forma kötöttségeit ellensúlyozva lehetővé teszik a hibák aránylag gyors javítását. Az enciklopédia műfaja már igen korán megbontja a lineáris szöveg formai kötöttségeit. A XX.

század első felében, a digitális kultúra hajnalán az internet közegében nemcsak kép és szöveg egysége teremődik meg, hanem ismét fölsejlik az egységes tudomány, a belátható emberi tudás perspektívája. Otto Neurath és munkatársai (Bécsi Kör) egy ikonikus nyelv (Isotype képnyelv) létrehozásával „a közös tudás nemzetközi enciklopédiáját” (Nyíri 2005, 3) szeretnék létrehozni, ami lehetővé tenné a tudás „lepárolt, átfogó leírását” (Nyíri 2005, 9).

Danilo Kiš szövegalkotó eljárása a fenti hagyomány kontextusában működik. *A holtak enciklopédiája* a *Nagy Francia Enciklopédia* szellemiségével is kapcsolatba hozható, hiszen a nagy mű „egy szekta vagy vallásfelekezet műve, amely demokratikus programelvei között hirdette meg – nyilván valamelyik bibliai tétel hatására – a holtak egyenlőségét azzal a szándékkal, hogy jóvátegye az emberi igazságtalanságot, és minden istenteremtényének egyenlő hely jusson az örökkévalóságban” (Kiš 1990, 46). A misztikus „könyv” kezdetei az 1789 utáni évekre tehetők, szerzői egy különös, művelt kasztból kerülnek ki, akiket egyházi üldöztetés sújt. A sajátos, ellentmondásos stílus, az enciklopédikus tömörség és a bibliai ékesszólás Neurath ikonikus nyelvét juttatja eszünkbe („minden korszak bizonyosfajta költői tömörséggel és képszerűséggel van feldolgozva, nem is mindig időrendi sorrendben, hanem a múlt, jelen és jövő valami különös keveredésében”, Kiš 1990, 47). *A holtak enciklopédiája* egyrészt nagyforma, a teljesség könyve, más szempontból a részletek könyve: ami az enciklopédiát „egyedülállóvá teszi a világon, az a mód, ahogyan leírja az emberek egymás közötti viszonyát, kapcsolataikat, a tájat, mindazt a sok-sok részletet, amely az emberéleletet alkotja” (Kiš 1990, 44). Juhász Erzsébet szövegértelmezése *A holtak enciklopédiáját* az egyéni sors burjánzásaként, egy „fiktív enciklopédia metamorfózisai”-ként szemléli, mi több, hangsúlyozza Juhász, maga „a burjánzás képezi az elbeszélő módszer fő jellegzetességét” (Juhász 1989, 53). A folyamatosan bővülő, enciklopédikusan „burjánzó” szövegépítkezés a Tolnai-szöveg esetében is megfigyelhető. Beszélhetünk-e „lezárhatalatlan szövegről” (Patócs 2012, 39)? Szajbély Tolnai szövegalkotó módszerének lényegét a következőkben látja: „Ez a technika a kis kerek megfigyelhető pontos elkülönítésével (behatárolásával), ugyanakkor folyton bővülő egymás mellé helyezésével egyben a meghódított terület folyamatos formátlanodásával és áttekinthetlenségével jár együtt” (Szajbély 2003, 66). Szinte uralhatatlanul burjánzó kulturális kötődések, egybemosódások, mindennapi, ismeretlen és rendhagyó értéktartományok (saját és idegen) tárgyainak, történeteinek sorolása, montázsolása teremti meg „az azúr enciklopédistáját” (Virág 2010), melynek egyik legelevenebb megtestesítője Tolnai „festettvízpróza”-ja. *A Világítótorony eladó* című szöveg mélyrétegeiben a tér-

idő gazdag, folyamatosan változó kulturális örökségének emlékei, töredékei parázslanak, csillámlanak, ragyognak föl és hunynak ki.

A Tolnai-szöveg univerzum egyik architextusa a lexikon.

Tolnai Ottó számára a lexikon, különösen a *Tolnai Világlexikona*, esszenciális viszonyítási pont, önmeghatározásának nélkülözhetetlen kelléke. A névazonosság révén kisajátítja, saját könyvévé teszi a huszadik század népszerű lexikonsorozatát, ironikus játékot űz vele, s már-már a szerző-én sem biztos benne, hogy ő van a TOLNAIban, vagy a TOLNAI van őbenne. Az egész Tolnai-életmű felfogható a világlexikon újraírására tett kísérletként, a töredékesnek, széttartónak tűnő szöveg univerzum az egyetemesség, az enciklopédikus teljesség megragadására törekszik, a széthullott Nagy Formák újrendezésével kísérletezik (Novák 2013).

A Tolnai-féle opus lexikográfusi munkája tehát a Tolnai világlexikon átírásának, kibővítésének, összefirkálásának, átkollázsolásának a munkafolyamataiból áll össze, célja az Új Tolnai Világlexikon megalkotása. „... inkább egy guberáló, egy vidéki ószeres, gyűjtő, olykor becsüs barlangjára emlékeztet a szobám” – írja Tolnai interjúregényében (Tolnai 2004, 18). A káosz, a szemétdomb tere, tárgyai jelennek meg, s nem véletlen, teszi hozzá Tolnai, hogy Danilo Kiš utolsó könyvének a címe is *Lerakat* (Skladište, 1995). A fenti terek tárgyhalmaza megfelel a töredék esztétikájának, melynek idevágó terepei Fenyvesi Ottó montázstechnikával készült kollázsai, „a világ címszavakba foglalt bizarr narratívája” (Csányi 2013, 134). Új világok új „szépségei” (káosz, diszharmónia, dekadens, morbid), színes, dinamikus, instant világ.

Valahol az álmok földjén létezik egy ország, írja Tolnai, „amelynek van alföldje és van tengere is, furcsa egzotikus-misztikus irodalmi, művészeti vannak, furcsa, gyönyörű nagyvárosai, sok centruma...” (Tolnai 2004, 84). Tolnai országának a mediterrán, a torkolat, a tenger, az azúrban (AZÚR – AZ ÚR) való kiteljesedés a végső értelme. A Tolnai-féle dinamikus vízrajz egy másik világ, az elmúlás, az eufemizálódó (Tánczos 2007) halál dimenzióit nyitja meg, hiszen AZ ÚR mindenhol ott van, teljes egészében áthatja az emberi világ tereit. *A holtak enciklopédiájában* egy, a fizikai mivoltában szűkebb, szellemi minőségeiben viszont azonos horizontú azúr világít. Jézus tanait, „a lélek világosságát” „szelíd, kék szemű fiatal emberek” terjesztik (Kiš 1990, 12). Ennek a világnak szintén hangsúlyos eleme a torkolat, amint az „enciklopédia” ismétlődő kulcsmondata („a napok egymásutánja úgy hömpölyög, akár az idő folyama, a torkolat, a halál felé”, Kiš 1990, 51) is jelzi. A torkolatban megjelenő kikötő a beteljesedés, az örök élet, a célba jutás és a megnyugvás jelképe,

akár a révbe érkező hajó. Baudelaire-nál és Adynál erotikus értelmet is kap¹, a Nőhöz fűződő erotikum, érzésvilág adódik hozzá. Az Ady-verseket is fordító Kiš (Hózsza 2003) vizsgálta kötetében a szövegvilág egyik fontos eleme az istenivé, a világok közötti átjáróvá minősülő prostituált alakja, Marietta. Halála az első pillanatban jelentéktelen dolognak tűnik: „A kikötő közelében sorakozó sok rózsaszín szobácska egyikében váratlanul meghalt egy Marietta nevű prostituált” (Kiš 1990, 31). Rózsaszín szobájában a szerelem tüzei lángoltak. Ez okozza vesztét, másrészt ebbeli minőségeinek köszönhetően magasztosodik fel (kultuszát rajongója, a narrátor, az ukrán Bandura, a tengerész és forradalmár teremti meg), hiszen a gyönyör forrásához „isteni testéhez nem férhetett semmi banalitás” (Kiš 1990). A temetés gazdag szimbolikája a kultusz kiteljesedése. Fekete és vörös lobogók „az elvirágzott orgona enyészetszagával illatozó hatalmas virágasztag” (Kiš 1990, 40) ünnepli a testiség, a kék megtestesítőjét, a nőt, az életet adót² és az eufemizálódó haláltorkolatot. Nem is lehet ez másképpen, hiszen Simon mágus értelmezésében „az igazi közösség az, ha egy ember és egy asszony egyesül... [...] Az asszony az üdvösség kelyhe” (Kiš 1990, 26). Ezt a világképet tükrözi Simon egyénisége is. A mágus szípkázó szellem és kitűnő szónok, szónoklás közben „ragyog a szeme, mint a karbunkulus, a hangja, mint egy eszelőse, a tekintete, mint egy paráznáé” (Kiš 1990, 8). Kiš másik nőalakja, Zsófia³ bukott angyal, eltévelyedett bárány, Isten kegyetlenségének áldozata. A lélekvándorlás sorsszerű stációi során az „embertestet öltött tiszta lélek”, Zsófia „egyik edényből a másikba, századokon át vándorolt egyik testből a másikba, s öltötte föl hol ennek, hol annak a képét. Volt már Lóth lánya, volt Rákhel, és volt Szép Heléna. [...] Legutóbbi megtestesülése ez a prostituált

¹ Charles Baudelaire *A hajó* és Ady Endre *Iffjú karok kikötőjében* c. versében (Pál–Újvári, é. n.).

² A Marietta női név a Mária olasz kicsinyítő képzős formája.

³ A görög eredetű név (Sophia) jelentése bölcsesség.

Az első gnosztikus, Simon mágus Alexandriában tanult, majd egy Heléna nevű nővel és harminc tanítványával járta Palesztinát. Az isteni mestert övező legendák szerint Simon „A nőről, akit állítólag egy türoszi bordélyházból váltott ki, azt hirdette, hogy ő az első isteni Eszme (Ennoia), annak az istenségnek első gondolata, melyet Simon mágus testesített meg. E gondolat teremtette meg az angyalokat és a »hatalmakat«, melyek létrehozták a materiális világot. Heléna számára az alkotó tevékenység tragikus fordulathoz vezetett, teremtményei fogságba ejtették, irigységből többé nem engedték vissza eredeti lakhelyére. Megszégyenítések sorozata várt rá, emberi testbe zárták, és évszázadokon keresztül egyik megtestesülésből a másikba kellett vándorolnia. Ő volt az a híres görög nő is, aki Párizs trójai királyfival elhagyta férjét, ami a trójai háború megindulásához vezetett. Földi életei során végül is a türoszi nyilvánosházig süllyedt. Ekkor öltött Simon emberi alakot, és szabadította ki Helénát, vagyis az eszmét megalázó helyzetéből (Irenaeus: *Adversus haereses* I. 23, 2–4)” (Kákósy 1984, 21).

volt valamelyik szíriai bordélyban” (Kiš 1990, 17–18). A próféta elvesztésekor, Simon halálakor „halandó teste visszatért a bordélyba, szelleme pedig valamely új illúzióba költözött” (Kiš 1990, 30). Kiš halálértelmezése az áldozati bárány képzetkőre mellé a lázadó ember alakját állítja. Simon mágus, a szakadárt⁴ a kétkedés és az emberi kíváncsiság hajtóereje mozgatja, de mindez kilátástalan, hiszen az apostolok hazudnak, „és belesodródván imígyen a hazugságoknak ebbe a gigászi körforgásába, többé már maguk sem tudják, hogy hazudnak. Ahol mindenki hazudik, senki sem hazudik. Ahol minden hazugság, semmi sem hazugság” (Kiš 1990, 15). A halál eufemizálódása ezúttal elmarad, a konzekvenciát, Simon halálakor, Zsófia vonja le: „Az emberélet csupa bukás és pokol, a világ pedig a zsarnok kezében van. Legyen átkozott minden zsarnokok legnagyobbika, Elochim!” (Kiš 1990, 25).

A halál szövegépítő erőterei mind Kiš, mind Tolnai opusát behálózzák. Simon mágus, a nagy varázsló az egyiptomi mágia⁵ forrásvidékéről érkezik. Egy olyan kultúrában merítkezik meg, amelynek egyik fontos összetevője a thébai sírok „térkönyve”, a *Halottak Könyve*. A thébaiak sajátos sírformáját egymást követő szentélyek alkotják, melyek oldalfalain és mennyezetén, valamint a szentélyek fölötti piramisok fülkéjében kép és szöveg együtt jelenik meg. A tér „lapozhatóvá”, az építmény „olvashatóvá” válik, az olvasás viszont térbeli mozgássá, aktussá lesz. A szentélyek falaiba vésett szövegek, képek a temetés témakörét részletezik, a túlvilágra vezető út, a halotti kultusz vagy az istenek kultuszá-

---

⁴ Simon, a nagy varázsló magát felsőbbrendű, isteni lénynek tekintette, s miután megkeresztelkedett, szerette volna pénzért megvásárolni az apostolok hatalmát. Ez a szándék szakításhoz vezetett, különvált Krisztus követőitől (Kákósy 1984).

Ugyanakkor Simon fenti kultuszépítésének hitelessége ingatag lábakon áll: „Justinosz szerint (I. 26, 56) Rómában egy »Simonnak, a szentséges istennek« (*Simoni deo sancto*) szentelt felirat olvasható. Ezt más egyházatyák is átvették, holott ez esetben félreértésről volt szó. Mikor 1574-ben előkerült Rómában ez a felirat, kiderült, hogy a dedikáció valójában *Semoni Sanco deo*, vagyis »Semo Sancus istennek«, egy ősz-italiai istenségnek szólt, nem Simon mágusnak. Ennek ellenére Simon mágus önistenítése történeti ténynek látszik” (Kákósy 1984, 20).

⁵ Egyiptom az 1882–1922 közti időszakban brit gyarmat. Az egyiptomi civilizáció és műveltség beépülése az európai kultúrába azonban már jóval előbb megtörténik: „Napoleon egyiptomi hadjárata nem csupán katonai jellegű volt (ezen a síkon nagyon hamar vereséget szenvedett a britektől). Sikerült viszont elérnie Egyiptom kulturális beemelését európai ábrázolásokba egy tudományos vállalkozással, amely a *Description de l’Égypte* vastag kötetiben csapódott le, botanikusok, filológusok, történészek, zenetudósok, anatómusok, építészek és földrajztudósok egész csapatának produktumában. Noha Napoleon tudósai Egyiptom antik civilizációjára koncentráltak, mégis egy időtlen kultúra képét teremtették meg. Ebből alakult ki a 19. század 30–40-es éveinek egyiptomániája, annak felerősödéseként, amit Raymond Schwab »la renaissance orientale«-nak nevezett” (Said 2004).

nak az elemeit örökítik meg (Fábián 2008). Az ókori egyiptomi műalkotások kedvelt eszköze a képi szimbólumok és a nyelvi jelek (hieroglifák) együttes alkalmazása, intellektus és intuíció együtthatása egyazon műalkotáson belül. Az ókori Egyiptom lakói

úgy vélték [...], hogy minden jelenségnek számtalanul sok magyarázata van. Az ábrázoltaknak és a megfogalmazottaknak (képi jeleknek és írásjeleknek egyaránt) tehát lehetőleg a magyarázatok minél szélesebb skáláját kellett érzékeltetniük. És mivel úgy hitték, hogy minden egyes jel az isteni teremtőerő megnyilvánulása, a jelek tökéletes médiumokká váltak a teremtés és a lét teljességének ábrázolására (Liptay 2008, 45).

A halál motívuma a gnoszticizmus jegyeit is magán viselő amerikai horrorirodalom kultúrtörténeti hagyományát, klasszikusát is beépíti a Kiš-szövegbe. *A holtak enciklopédiájának* kerettörténete Lovecraft *Necronomiconjának* (Halott Nevek Könyve) képiségét kapcsolja be:

...az előadás után vendéglátóm elvezetett a könyvtárba... [...] Már tizenegy felé járt, és a könyvtár zárva volt. Johanssoné azonban fölmutatott egy papírt, s a portás dohogva bevezetett bennünket. A kezében, hatalmas karikán, kulcsköteget csörgetett, akárcsak az a fegyőr, porkoláb, aki előző nap a Központi Gyűjtőfogházba, a *Godot* előadására engedett be. Vendéglátóm ennek a cerberusnak a gondjaira bízott, és közölte, hogy reggel értem jön a szállóba, én pedig csak nézzek körül nyugodtan a könyvtárban, ez az úr majd taxit hív, az úr rendelkezésemre áll... Mi mást tehettem, elfogadtam a kedves ajánlatot. Az őr egy hatalmas ajtóhoz kísért, kizárta, meggyújtott egy pislákoló égőt, és magamra hagyott. Hallottam, amint a hátam mögött a kulcs megfordul a zárban; így lett a könyvtár valóságos börtönöm (Kiš 1990, 41–42).⁶

Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája Post scriptum*ában történeteinek metafizikai magjaként, témajaként a halált jelöli meg. „A történelmet a győztesek írják. A szájhagyományt a nép teremti. Az írók fantáziálnak. Bizonyos csak a halál” (Kiš 1990, 128). A „fantáziálás” mind Kišnél, mind Tolnainál alapvető történetformáló szándék, eszköz. Danilo Kiš *A vörös Lenin-bélyegeket* „merő fantázia” az egész megjegyzéssel bocsátja útjára. *A Post scriptum*ban ezzel ellentétben mintha valós háttérrel adna. Dokumentál az olvasói figyelem, értel-

⁶ Brian Yuzna rendezésében több Lovecraft-regényből készült film, többek között *A holtak könyvéből* (1993) is (<https://www.youtube.com/watch?v=Iwx3mK1J07o>). A film képiségét Danilo Kiš *A holtak enciklopédiájában* (1990) figyelemre méltó pontossággal, lényeglátással előlegezi.

mezés befolyásolása céljából. Ez a szöveg a színtere a tudományos beszéd-módok, hermeneutikák parodisztikus élű megjelenítésének, midőn nyomatékosítja: „a szövegben, akár Mendel Oszipovics leveleiben, szerelmes sóhajok, érzéki célzások, irodalomelméletek, útleírások, verstördékek” keverednek (Kiš 1990, 184). A fenti módokon, előbb a látszólagos dokumentáló szándék, tárgyilagosság nyomatékosítása révén, majd a tárgyilagosságot megingatása, a szöveg hitelességének szétfoszlatása, misztifikálása révén kapcsolható a Kiš-féle szövegterrénum az amerikai horror, sci-fi forrásvidékéhez, kultúr- és irodalomtörténeti hozadékához. Kiš szövegtartalmai és szövegalkotó eljárása ebben az esetben Howard Phillips Lovecraft (1890–1937) „szövegaktusára” emlékeztet. Lovecraft elbeszélői metódusa „a maga korában forradalminak számított, történetei ugyanis különböző narratív rétegeken keresztül bomlanak ki: naplók, levelek, feljegyzések, álmok, könyvek révén. Ez a kollázsszerű narratíva sok tekintetben a posztmodern elbeszélésmódot vetíti előre” (Beregi 2006, 5). *Necronomicon* (*Halott Nevek Könyve, Útikalauz a halottak vidékeire*) című szövegüniverzuma (a szerzői útmutatása szerint) akkád, babiloni, perzsa, izraeli, egyiptomi és görög mágikus anyagok kompilációja, kalandos a története, félelmetes az ereje, kiadásait, másolatait különféle állami (nemzeti) könyvtárak és magángyűjtemények őrzik világszerte (Lovecraft 2003a). A szerző hamisítva hitelesítő „dokumentáló szándéka”⁷ nem más, mint szövegteremtő eljárás, a narráció fiktív eredetére mutat rá. A Lovecraft-szöveg teremtőaktusa szerint a *Necronomicon* kultikus tárgy, mágikus varázskönyv (grimoár), amit Abdul Alhazred, örült arab író, megszállott alkímikus írt Damaszkuszban 738-ban. Síröntúli teremtmények varázskönyve, sötét rejtelmek titkos kódexe. Lovecraft hitelesítő szándéka sikeresnek bizonyult, hiszen, amint barátja és kiadója, Derleth közli, „gyakran kapott olyan olvasói leveleket, amelyek azt kérdezték, hogy tényleg HPL birtokában van-e az örült arab, Abdul Alhazred által írt Al Azif vagy *Necronomicon*, és hogy ez a könyv megtekinthető-e a Miskatonici Egyetemi Könyvtárban” (Nagy 2005, 3). Valójában a *Necronomicon* Lovecraft fantáziájának a szüleménye. Egyik levelében arról ír, Alhazred alakját öt évesen alkotta meg az *Ezeregyéjszaka* meséinek hatására. A könyvre Lovecraft novellái sokszor utalnak, de „Részletes tartalma mindig homályban marad, csak idézeteket ismerhet meg az olvasó. A *Necronomicon* mellett Lovecraft számos hasonló könyvet bemutat novelláiban, ilyen például a *Pnakotikus kéziratok*, *Dzyan könyve* vagy a *R'lyeh-i szöveg*, amelyek szintén az író fantáziájának

---

⁷A *Necronomicon* a kiadó, August Derleth szerint nem mágikus szövegek, hanem az *Astronomica* c. római vers ihlette (Nagy 2005).

termékei” (A *Necronomicon* eredeti története. <http://hu.omagyar.wikia.com/wiki/Necronomicon>). Lovecraft halála után a könyv beépül egy okkultista gyülekezet, az Anton Szandor LaVey alapította kaliforniai Sátán egyházának a mitológiájába, mely egyház Lovecraftra mint írómédiára tekint. A hetvenes évektől hat különböző *Necronomicon*-változat jelenik meg, melyeknek köszönhetően „maga Lovecraft is bekerült a *Necronomicon* történetébe: az egyik kiadás előszava szerint Lovecraft apja egyiptomi szabadkőműves kapcsolatai segítségével szerezte meg, s mielőtt elméje megháborodott, fiának adta át a kötetet” (Kisantal 2003, 8). A fenti szövegteremtő mintát, eljárást működteti Danilo Kiš *Aholtak enciklopédiája* valamint *Királyok és bolondok* című szövegének a megszerkesztésekor.

A mágikus könyv (Lovecraft *Necronomicon*jának a nyomán) Közép-Kelet-Európában nemcsak Kiš „enciklopédiájában” ölt testet. A Tolnai-szövegekben is felbukkan. *A gyönggyel töltött browning* márványtornyában, apa kék füzetében apa versei, novellája, citátumainak „kék szimfóniája” olvasható. Az (el)múlt idő emlékvilága tengerkék, és az ismeretlenbe fut: „...ott abban a kőházban / a kőfaragók magas tornyában / egy kék füzetet találtam / AZÚR írta rajta arabul is az AZUL / bent meg azt hogy kis kék könyv: ADRIA / beleolvastam de semmit sem értettem...” (Tolnai 1992, 159). Tolnai „festetvízprózájában” két mitikus könyvről beszél, az egyik a Nagy sós könyv, a másik a Nagy cukroskönyv („ahogyan elképzelttem, egy testes regényt ír a zentai cukorgyárról, amely az első magyar könyvként végre legtekintélyesebb irodalmi díjunkat, a NIN-díjat is minden bizonnyal kiérdemli majd. [...] Egyszer, emlékszem, meg is kérdeztem, hol tart a nagy cukros könyvével [mert úgy képzeltem, a tengert, az Adriát könyvelve, majd a nagy sós könyv fog elkészülni]?” Tolnai 2010, 15–16).

Az írás, a szöveg és a könyv mágiája, kultúrtörténete Lovecraftnál szövegteremtő eszközként jelenik meg: „a fantasztikum és az abból kinövő horror forrása a kultúra, illetve az események során maga a kultúra legitimitása kérdőjeleződik meg” (Kisantal 2003, 3). A kanonizált, megismerhetőnek és ismertnek hitt kultúra teréből előtüremkedő ismeretlen összetevők teremtik meg a *kozmosz rettenet* (Lovecraft 2003b) motívumát. A felszín alatt megbúvó idegen világtól, az ismerentlontől való rettegést testesítik meg „a fiktív, de állandóan hivatkozott szövegek” (Kisantal 2003, 5), amelyek folyamatosan (többszöri és többféle kontextusban történő hivatkozás révén) és visszavonhatatlanul „rámutatnak a kultúrán belül bizonyos hiányokra, elfojtott területekre, illetve lehetséges alternatívákat mutatnak meg, magának az adott kulturális közegnek a hatalmi diskurzusát rombolják” (Kisantal 2003, 5). Lovecraft fiktív szövegüniverzumának alapvető vonása a töredékesség, novellái „a rejtélyre, a fragmentáltságra,

a rész-információkból keletkező csonka, ám csonkaságában is megdöbbentő bizonyosságra épülnek” (Kisantal 2003, 6). Lovecraft nyelvhasználatát sajátos kettősség jellemzi, „egy egyszerre burjánzó és szárazon kvázi-tudományos nyelvezet” (Matolcsy 2010, 8).

A fenti módokon és eszközökkel, a legitimnek, dokumentálnak, történelmi ténynek hitt, mágikus könyvekbe foglalt kultúra, hagyomány megkérdőjelez(őd)ésével létrehozott kozmikus rettenet feloldása, meghaladása a Tolnai-féle AZÚRjáték ajándéka. AZ ÚR mindenütt jelenvaló, s ezért az ismeretlen, a halál rettenete eufemizálódik: „a tenger iránti szerelem valójában nem más / a halál velencében e mondatát azonnal felismertem / mint a tagolatlanhoz az anyag-talanhoz az örökkévalóhoz / a semmihez való vonzódás” (Tolnai 1992, 163).

Irodalom

- Beregi Tamás. 2006. A kárhozat partjain túl. Lovecraft-adaptációk. *Filmvilág* 6: 32–36. http://www.filmvilag.hu/xereses_frame.php?&ev=2000&mod=tartalom (2014. okt. 2.)
- Csányi Erzsébet. 2013. Instant világ. A jugoszláv „új művészeti praxis” hatása Fenyvesi Ottó költészetére. In *A változás kultúrája – régiók és mozgásterek: A Nyelv és kultúra a változó régióban című VII. Hungarológiai Kongresszus interdiszciplináris szimpóziuma*. 129–139. Kolozsvár, 2011. aug. 26–27. Szerk. Breszán István. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság.
- Fábián Zoltán Imre. 2008. *A Halottak Könyve* a thébai nekropolisz újbirodalmi sírjaiban. *Ókor* 1–2: 14–28. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/03/2008_1_2_fabian.pdf (2014. szept. 22.)
- Hózsza Éva. 2003. Fordítás rózsá-áron. Danilo Kiš Ady-szótáráról. *Üzenet* [nyár] 53–62.
- Hózsza Éva. 2006. Család-kódoltság és kortárs vajdasági magyar irodalom. In *Kód – irodalom – kultúra – régió*, szerk. Hózsza Éva, Ispánovics Csapó Julianna, Horváth Futó Hargita. 159–172. Újvidék: BTK.
- Juhász Erzsébet. 1989. A holtak enciklopédiája. *Híd* 53 (11): 1344–1347.
- Kákosity László. 1984. Simon mágus. In Kákosity László: *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek*. 18–21. <https://hu.scribd.com/doc/203411815/Kakosy-Laszlo-Fenyves-Kaosz> (2014. okt. 3.)
- Kiš, Danilo. 1990. *A holtak enciklopédiája*. Ford. Borbély János. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kisantal Tamás. 2003. Fantasztikum, horror és töredékesség H. P. Lovecraft szövegeiben. *PRAE* 1. 1–10. <http://www.prae.hu/prae/journals.php?jid=43&jaid=236> (2014. dec. 10.)
- Liptay Éva. 2008. Kép és szöveg az egyiptomi kultúrában. In *Ókor* 1–2: 40–46.

- Lovecraft, Howard Phillips. 2003a. A Necronomicon története. Galamb Zoltán fordítása. In *Howard Phillips Lovecraft összes művei 2*. Szeged: Szukits Könyvkiadó. <http://hplovecraft.hu/biblio.php?module=read&id=154&lang=magyar> (2014. dec. 3.)
- Lovecraft, Howard Phillips. 2003b. Természetfeletti rettenet az irodalomban. Galamb Zoltán fordítása. In *Howard Phillips Lovecraft összes művei 2*. Szeged: Szukits Könyvkiadó. <http://hplovecraft.hu/biblio.php?module=read&id=154&lang=magyar> (2014. dec. 3.)
- Ludassy Mária. 2011. Enciklopédiák 1750–2010. *Magyar Tudomány* 7: 809–814. <http://www.matud.iif.hu/2011/07/07.htm> (2015. jan. 20.)
- Matolcsy Kálmán. 2010. *Találkozás a „határtalan és rút ismeretlennel”: Tudomány, kategorizáció és névadás H. P. Lovecraft prózájában*. Egyetemi doktori (PhD-) értekezés tézisei. Debreceni Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Angolamerikai Program. 1–11. http://www.science.unideb.hu/media/document/110304_matolcsykalman.pdf (2015. jan. 22.)
- Nagy András Pál. 2005. *Necronomicon – A halott nevek könyve*. Onga: Hermit Könyvkiadó Bt.
- A Necronomicon eredeti története*. <http://hu.omagyar.wikia.com/wiki/Necronomicon> (2015. jan. 11.)
- Novák Anikó. 2013. *Lexikonszócikkek mint a kultúra hordalékai. A lexikon szerepe Dubravka Ugrešić és Tolnai Ottó műveiben*. Lelőhely: Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem. <http://www.fss.ukf.sk/hu/2013/03/13/lexikonszocikkek-mint-a-kultura-hordalekai/> (2014. szept. 22.)
- Nóvé Béla. 2009. Családfák „gyökere-ága”. A genealógiák jelképvilága. *Új Forrás* 6. <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00146/090624.htm> (2014. aug. 22.)
- Nyíri Kristóf. 2005. Szavaktól a képekig: a tudomány új egysége. *Magyar Filozófiai Szemle* 3: 1–31. <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00021/pdf/nyiri.pdf> (2015. jan. 22.)
- Pál József–Újvári Edit. (é. n.) *Szimbólumtár*. Budapest: Balassi Kiadó. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szimbolumtar/ch02.html#kik%C3%B6t%C5%91> (2014. dec. 15.)
- Patócs László. 2012. Egy szabályosabb életmű genezise. Referencialitás és önreflexió Tolnai Ottó Világítótorony eladó című szövegében. *Hungarológiai Közlemények* 43 (3): 34–41.
- Pomogáts Béla. 2008. A magyar kultúra térképe. *Korunk* 1. <http://korunk.org/?q=node/8776> (2014. aug. 12.)
- Rudaš Jutka. 2012. Identitásaink horizontjai. *Hungarológiai Közlemények* 43 (2): 110–118.
- Said, Edward. 2004. Hogyan talált magára Európa, miközben bekebelezte a világot. Kultúra és identitás. Karádi Éva fordítása. *Lettre* 53. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00037/said.htm> (2014. dec. 14.)
- Szajbély Mihály. 2003. Tézisek Tolnai Ottó (prózaírói) munkásságának alakulástörténetéről. *Tiszatáj* 10: 64–70.

- Tánczos Vilmos. 2007. *Szimbolikus formák a folklórban*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Tolnai Ottó. 1992. *Versek könyve*. Budapest: Széphalom Könyvműhely. Elektronikus kiadás: Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=3&origOffset=-1&docId=3&secId=89&limit=10&pageSet=1> (2013. aug. 15.)
- Tolnai Ottó. 2004. *Költő disznósírból*. Pozsony: Kalligram. Elektronikus kiadás: Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=-1&docId=819&secId=76592&limit=10&pageSet=1> (2013. aug. 13.)
- Tolnai Ottó. 2010. *Világítótorny eladó*. Zenta: zEtna. Elektronikus kiadás: Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=3&origOffset=-1&docId=8343&secId=846915&limit=10&pageSet=1> (2013. aug. 12.)
- Virág Zoltán. 2010. Az azúr enciklopédistája. In Virág Zoltán: *A szomszédság kapui*. 54–67. Zenta: zEtna, Basiliscus.

EUROPEAN CULTURAL PATTERNS IN DANILO KIŠ' AND OTTÓ TOLNAI'S TEXTS

The Encyclopedia of the Dead, A Lighthouse for Sale

The study looks at texts generated in intermediate circumstances, namely, the series of stories by Danilo Kiš and the stained-water prose written by Ottó Tolnai. The plasticity of the genre and the intertextual aspects of play-acting alongside family and social mythologies unfold the cultural literary map of the regions depicted in the texts by using European cultural models (maps, family trees, encyclopedia, azure, death, Book of the Dead, Necronomicon). The accented elements (the flow, the estuary and the sea) meet in a single destination, in the leitmotif which generates the texts: the sphere of the (blue) death. The aim of the research is to analyze these texts and unfold the intertextual relationships between the texts.

Keywords: culture patterns, map, family tree, encyclopedia, sea, Danilo Kiš, Ottó Tolnai, Howard Phillips Lovecraft.

ELEMENTI EVROPSKE KULTURE U TEKSTOVIMA DANILA KIŠA I OTOA TOLNAIJA

Enciklopedija mrtvih, Svetionik na prodaju

U radu su analizirani tekstovi Danila Kiša i Otoa Tolnaija. Varijabilnost žanrova, intertekstualnost, mitologija porodice i društva, elementi evropskog kulturnog nasleđa (geografska karta, porodično stablo, enciklopedija, azurna smrt, Knjiga mrtvih, Nekronomikon) predstavljaju motivske topose na književnoj karti regije u kojoj su

živeli i stvarali Kiš i Tolnai. Naglašeni elementi ove karte (tok, ušće, more) susreću se u jednoj krajnoj tački, u tački plave smrti, u sferi lajtmotiva tekstova, u sferi (plave) smrti. U radu su ove veze sagledavane sa posebnim osvrtom na elemente evropskog kulturnog nasleđa.

Ključne reči: elementi kulture, geografska karta, porodično stablo, enciklopedija, Danilo Kiš, Oto Tolnai, Hauard Filips Lavkraft.

A kézirat leadásának ideje: 2015. jan. 28.

Közlésre elfogadva: 2015. márc. 20.